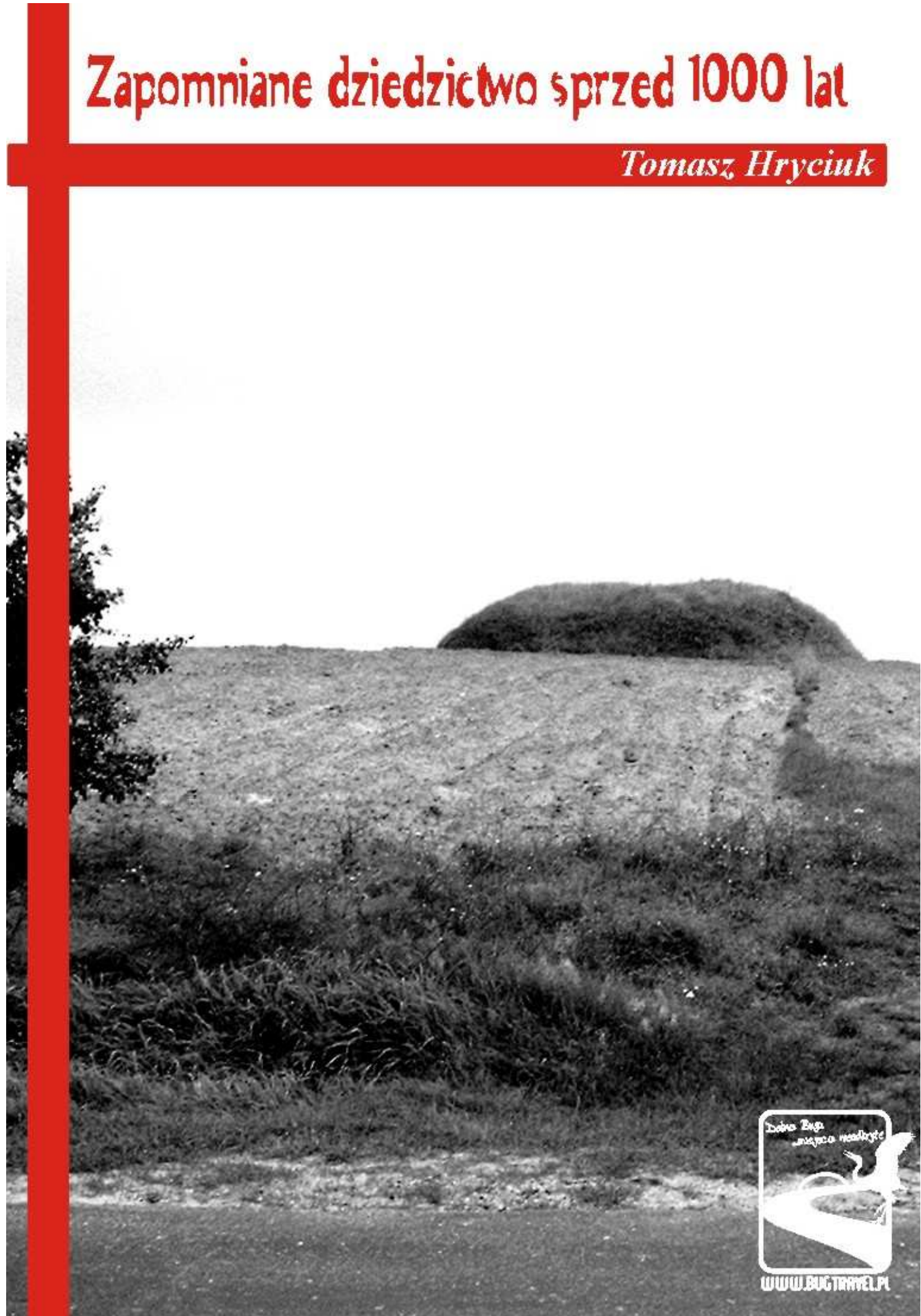


# Zapomniane dziedzictwo sprzed 1000 lat

*Tomasz Hryciuk*



WWW.BUGTRAVEL.PL

***Materiał jest częścią pracy magisterskiej pt.:***

***„CHARAKTERYSTYKA NAJSTARSZYCH ANTROPOGENICZNYCH FORM  
NA TERENIE WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO”***

***Autor: Tomasz Hryciuk***

***Promotor: dr Krzysztof Micun***

***Politechnika Białostocka***

***Katedra Ochrony i Kształtowania Środowiska***

***Białystok 2007***

***Wszelkie prawa zastrzeżone © Tomasz Hryciuk***

***Portal Doliny Dolnego Bugu – przyroda, turystyka, kultura***

***www.bugtravel.pl, info@bugtravel.pl***

## **SPIS TREŚCI**

<b>WSTĘP</b>	<b>- 4 -</b>
<b>I. Archeologia podstawą do poznawania dziejów osadnictwa</b>	<b>- 5 -</b>
<b>II. Osadnictwo jako element badań</b>	<b>- 7 -</b>
<b>III. Zabytki archeologiczne</b>	<b>- 9 -</b>
<b>IV. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa</b>	<b>- 12 -</b>
<b>V. Formy antropogeniczne województwa podlaskiego</b>	<b>- 15 -</b>
<b>VI. Ochrona najstarszych form antropogenicznych</b>	<b>- 28 -</b>
<b>PODSUMOWANIE I WNIOSKI</b>	<b>- 33 -</b>
<b>LITERATURA</b>	<b>- 35 -</b>

## WSTĘP

Od epoki kamienia tereny na północy województwa oraz między Bugiem, a Narwią zasiedlało wiele plemion. Przez stulecia ziemie współczesnego województwa stanowiły pogranicze terenów zajmowanych przez różne ludy, a później przez różne państwa.

Jeszcze dziś o bytności tych plemion, ich osadnictwa na Podlasiu przypominają nam grodziska i kurhany - nieme, żywe dowody historii, świadkowie bitew, wojen, minionych wieków, które nierzadko ukryte są wśród pól i gęstych lasów, z dala od siedzib ludzkich. Te wytworzone przez człowieka formy terenu, kształtowane przez czas przetrwały do współczesności. Wciąż są obiektem tajemniczym i budzącym naszą ciekawość. Z ich istnienia bardzo często nie zdajemy sobie sprawy, a tymczasem relikty słowiańskich, jaćwieskich budowli są najstarszymi antropogenicznymi formami terenu na Podlasiu. Liczba i zagęszczenie najstarszych form pomiędzy Bugiem, a Narwią jest imponująca i wyjątkowa w skali Podlasia.

## I. Archeologia podstawą do poznawania dziejów osadnictwa

Archeologia zajmuje się badaniem przeszłości na podstawie źródeł uzyskiwanych głównie przy pomocy badań wykopaliskowych. Nazwa dyscypliny badającej najdawniejsze dzieje pochodzi z greckiego i powstała z połączenia dwóch elementów: *archaios* – stary, starożytny i *logos* – nauka. Oznacza ono pierwotnie naukę o dawnych stuleciach – starych dziejach. Obecnie terminem tym określa się dziedzinę wiedzy, zajmującą się odsłanianiem, głównie przy pomocy metod wykopaliskowych, źródeł przeszłości oraz ich naukową rejestracją i oceną. Archeologia, jako integralna część historii, zajmuje się przed wszystkim, chociaż nie tylko, tymi okresami dziejów, z których nie są znane przekazy pisane [Ostoja-Zagórski J., 2005].

Najważniejszą metodą w badaniach archeologicznych jest metoda wykopaliskowa, pozwalająca w pełni poznać charakter obiektów nieruchomych oraz wydobyć w systematyczny sposób ukryte w ziemi zabytki ruchome.

Badania wykopaliskowe podejmowane są w celu odtwarzania układów obiektów nieruchomych i przedmiotów ruchomych, zdeponowanych pod ziemią w sedymentach antropogenicznych lub przyrodniczych.

Mimo, że archeolodzy koncentrują się w znacznym stopniu na analizie typologiczno - chronologicznej uzyskiwanych źródeł, nie ograniczają się jedynie do ich taksonomii i wyróżniania na jej podstawie poszczególnych kultur archeologicznych. Starają się także wyróżnionym wcześniej jednostkom taksonomicznym – kulturom archeologicznym – przypisywać określone treści historyczne.

Badania pradziejów opierają się na przekonaniu, iż przyszłość rekonstruowana na podstawie źródeł archeologicznych jest w pewnym sensie anonimowa. Wykorzystując dostępne informacje historyczne, wydobywane ze zgromadzonych źródeł, archeolodzy podejmują więc próby odtwarzania przede wszystkim materialnych rezultatów działań całych grup ludzkich. Wyrazem tych działań są więc owe, wspomniane już kultury archeologiczne [Ostoja-Zagórski J., 2005].

Pozyskiwany wszelaki materiał źródłowy przynosi najwięcej informacji pozwalających na odtwarzanie dawnej kultury materialnej. Stosunkowo pełnym

zestawem danych dysponują archeolodzy na temat narzędzi pracy, wytwarzanych z takich surowców jak kamień lub metal. Materiały te pozwalają również na podejmowanie prób rekonstrukcji gospodarki pradziejowej oraz sposobów eksploatacji różnych elementów środowiska przyrodniczego.

## II. Osadnictwo jako element badań

Osadnictwo jest to rezultat oddziaływania człowieka na środowisko związane trwale z danym terenem. Obejmuje ono proces zajmowania, podziału i użytkowania terenu wraz ze wszystkimi wytworami powstałymi w ramach tej działalności i jej służącymi.

Osadnictwo jest zjawiskiem złożonym, którym zajmuje się wiele nauk, lecz właśnie powiązanie charakteru gospodarczego i społecznego ludności oraz ich zabudowy ze środowiskiem przyrodniczym wyznacza zakres problematyki badań nad osadnictwem.

Również wiele dziedzin nauki, kierunków badań jest powiązanych z osadnictwem lub ma na nie istotny wpływ.

Według Herberta Jankuhna [2004] istnieją 3 kierunki badań nad osadnictwem, a mianowicie:

- archeologia osadnictwa,
- historia osadnictwa,
- geografia osadnictwa,

które można ująć jako „naukę o osadnictwie”. Wszystkie kierunki badań są ze sobą powiązane.

**Archeologia osadnictwa** jest to kierunek badawczy, usiłujący na podstawie materiału archeologicznie uchwytne i dającego się wyjaśnić materiału źródłowego rozpatrywać zagadnienia osadnicze, bez uwzględniania aspektów plemiennych czy etnicznych [Jankuhn H., 2004].

Nieco inaczej wygląda jej stosunek do **historii osadnictwa**. Już same podstawy źródłowe obu dyscyplin są odmienne. Historia osadnictwa mniej uwzględnia same osiedla i ich położenie w terenie, za to szerzej zajmuje się odbiciem ich istnienia w źródłach historycznych. Obejmują one przede wszystkim: stosunki własnościowe, struktury społeczne i formy władania, interesujące zwłaszcza historyków [Jankuhn H., 2004].

Jednak największe znaczenie dla osadnictwa ma **geografia osadnictwa** bada uwarunkowania osiedla i terenu, i w tym zakresie wytycza metodyczne drogi wielu dziedzinom nauki powiązanych z osadnictwem.



Geografia bowiem jest dyscypliną naukową, która wkracza na tereny badań wielu nauk pokrewnych i jako pierwsza uwypukliła ogromne znaczenie warunków środowiska naturalnego i rezultaty ich badania uznała za istotną podstawę swej działalności. Geografia osadnictwa zaś jest działem geografii wykraczającym daleko poza nauki przyrodnicze.

Geografię osadnictwa została ujęta z punktu widzenia jej powiązań ze środowiskiem naturalnym i środowiskiem społecznym, czyli analizy warunków, w jakich toczy się życie człowieka. Środowisko przyrodnicze odgrywa ważną rolę w kształtowaniu się zasięgu i rozmieszczenia osadnictwa [Kiełczowska - Zaleska M., 1977].

Geografia osadnictwa nie jest nauką niezależną, lecz pozostaje w wyraźnym powiązaniu z szeregiem innych nauk. Posługuje się bowiem metodami i pojęciami stworzonymi przez inne nauki.

Do nauk, które dla geografii osadnictwa mają szczególnie wielkie znaczenie należą nauki historyczne, a zwłaszcza historia gospodarcza, historia kultury i rozwoju społecznego. Duże znaczenie ma zwłaszcza geografia historyczna, która zajmuje się rozwojem i rozmieszczeniem osiedli, ich funkcjami i wyglądem na tle usytuowania w przestrzeni i powiązań ze środowiskiem [Kiełczowska - Zaleska M., 1977].

Również etnografia z rozbudowanymi studiami nad osadnictwem i kultura ludów pierwotnych dostarcza materiałów ważnych dla geograficznej charakterystyki osadnictwa tych ludów i służy wyjaśnianiu wielkiej różnorodności form budownictwa i osadnictwa.

Cele badawcze wszystkich dyscyplin pokrywają się w znacznym stopniu. Różnią się natomiast rodzajem źródeł i częściowo metodami. Różnice te prowadzą do wyodrębnienia i akcentowania rozmaitych rezultatów, a w konsekwencji do opracowywania tych właśnie zjawisk, które najwyraźniej ujawniają się w specyfice źródeł wymienionych kierunków [Jankuhn H., 2004].

Osadnictwo i jego urządzenia trwale są także zewnętrznym przejawem kultury, świadczącym o potrzebie i dążeniu do stworzenia właściwych sobie form wyrazu artystycznego w dziełach ludzkich. Wpływ kultur przejawia się w wytwarzaniu pewnych tradycji, które w budownictwie poprzez różne style nadają cechy indywidualne osadnictwu powiązanemu z różnymi kręgami kulturowymi [Kiełczowska - Zaleska M., 1977].



### III. Zabytki archeologiczne

Wszystkie omawiane formy antropogeniczne są wpisane do rejestru zabytków archeologicznych województwa podlaskiego. Dlatego w pracy koniecznym było zdefiniowanie pojęcia zabytków archeologicznych i zasad ich ochrony.

Dziedzictwo archeologiczne jest bogactwem kulturowym pozostawionym nam przez ludzi zamieszkałych naszą planetę w przeszłości. Podstawowym aktem normatywnym o randze umowy międzynarodowej, w którym to pojęcie występuje, jest europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego przyjęta 10 stycznia 1992 r. w La Valetta Art. 1 konwencji stanowi, że: „dziedzictwo archeologiczne to wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok, których zachowanie i analiza pomogą prześledzić historię ludzkości i jej stosunek do środowiska naturalnego, dla których wykopaliska i odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i jej środowiskiem są podstawowym źródłem informacji. Pozostałościami tymi są struktury, konstrukcje, zespoły budowlane, eksploatowane tereny, przedmioty, zabytki innego rodzaju, jak też ich otoczenie, znajdujące się na ziemi lub pod wodą.

Istnienie dziedzictwa archeologicznego ważne jest dla wszystkich. Dla naukowców, historyków i archeologów, którzy badając je próbują odtworzyć ważne aspekty życia dawnych ludzi, wszystkich, którzy poszukują swych korzeni i swojej tożsamości kulturowej. Zasób dziedzictwa archeologicznego jest: nieodnawialny, narażony na zniszczenie w wyniku działalności sił przyrody i człowieka.

W związku z tym dziedzictwo archeologiczne w większości krajów świata podlega ochronie prawnej. W Polsce podstawą ochrony jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Dz. U. 162 z dnia 17 września 2003 r.].

Dziedzictwo archeologiczne można podzielić na dwie zasadnicze grupy: pierwszą grupą dziedzictwa są przedmioty ruchome, pozyskane w trakcie badań archeologicznych lub odnajdywane w sposób przypadkowy. Są one, z różnych przyczyn, przeniesione ze swego pierwotnego miejsca zalegania do innego i wraz z dokumentacją trafiają do muzeum lub do placówki badawczej, uniwersytetu. Zabytki pozbawione kontekstu *in situ* to zespół artefaktów wraz z dokumentacją, nośnikiem informacji na temat ekofaktów, stanowiącej ich odwzorowanie, nie do końca wierne.

Drugą grupą jest dziedzictwo archeologiczne nieruchome czyli wszelkie

pozostałości znajdujące się *in situ*. W odróżnieniu od innych kategorii zabytków nieruchomych, zabytki archeologiczne w swym dzisiejszym stanie i kształcie stanowią wypadkową działania człowieka oraz naturalnych procesów zachodzących w przyrodzie. Z chwilą przerwania ciągłości osadnictwa na danym terenie obiekty nieużytkowane ulegały degradacji. W znacznej mierze przyczyniał się do tego człowiek i jego działania niszczące (np. w wyniku działań inwestycyjnych), jednak pewną rolę odgrywały i odgrywają nadal siły przyrody. W wyniku naturalnego nakładania się kolejnych warstw przyrodniczych na ślady działalności ludzkiej, zmiany szaty roślinnej, procesów glebotwórczych i zmian środowiska wodnego, a także działań destrukcyjnych zachodzących w środowisku naturalnym, takich jak procesy rozmywania, erozji, pustynnienia, materialne ślady pobytu człowieka ulegają daleko idącym przeobrażeniom i „wtapiają się” w środowisko naturalne, tworząc z nim nierozzerwalną całość. Dziedzictwo *in situ* stanowi więc cały zespół artefaktów i ekofaktów [Kościelecki P., 2002].

Jak pisze dalej Kościelecki [2002], dziedzictwo archeologiczne to cały zbiór dawnych wytworów ludzkich tak ruchomych, jak i nieruchomych, z którymi związane są określone wartości. Istnienie tych wartości uzasadnia konieczność zachowania dziedzictwa na przyszłość.

Zabytek archeologiczny wedle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami [Dz. U. 162 z dnia 17 września 2003 r.] jest to zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Zabytki archeologiczne, zarówno te nieruchome będące odcisniętymi i utrwalonymi w ziemi świadectwami rozwoju kulturowego człowieka, jak i związane z nimi przedmioty, są w praktyce jedynym świadectwem i źródłem poznania wspólnej przeszłości. Stąd też, kraje europejskie, świadome, że dziedzictwo archeologiczne ma zasadnicze znaczenie dla wiedzy o historii ludzkości; potwierdzając, że europejskie dziedzictwo archeologiczne, stanowiące dowód pradawnej historii, jest poważnie zagrożone zniszczeniem z powodu wzrastającej liczby projektów zagospodarowania przestrzennego, zagrożeń naturalnych, nielegalnych lub nienaukowych wykopalisk i niewystarczającej świadomości publicznej przyjęły 16 stycznia 1992 r. w La Valetta Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa

Archeologicznego nakładającą na sygnatariuszy obowiązek objęcia przez państwo ochroną reliktyw dziedzictwa archeologicznego oraz właściwego kształtowania prawa w celu tej ochrony. Uznanie przez państwa członkowskie Rady Europy oraz inne państwa tzw. Strony Europejskiej Konwencji Kulturalnej archeologicznych dóbr kultury za wspólne dziedzictwo podkreśla wagę, jaką przykładają się do ich znaczenia dla podstawowej wiedzy o dziejach ludzkości [Maciszewski R., 2004].

## IV. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa

Właściwości środowiska naturalnego są istotnym warunkiem w pojmowaniu procesów osadniczych.

Człowiek od najdawniejszych czasów korzystał z zasobów Ziemi, ale jednocześnie był podporządkowany prawom natury, tym bardziej, im niższy był jego rozwój cywilizacyjny. Z jednej strony przez swoją działalność osadniczą i gospodarczą ingerował w naturalne otoczenie i wpływał na jego zmianę, z drugiej jednak natura stwarzała człowiekowi pewne uwarunkowania, które musiał on respektować, zwłaszcza w okresach słabszego opanowania przyrody i musiał się do niej dostosować. Dlatego krajobraz naturalny i wszelkie jego właściwości stanowią ważne źródło dla badań archeologiczno - osadniczych [Jankuhn H., 2004].

Człowiek jest wytworem i elementem środowiska biologicznego. Przez tysiące lat rozwijał się i przystosowywał do środowiska przyrodniczego, pośród, którego wypadało mu żyć. Powoli jednak zaczął wpływać w coraz większym stopniu na to środowisko przeobrażając je, zwłaszcza w obrębie biosfery, do swych potrzeb, a to w związku ze z potrzebą prowadzenia wspólnej, współzależnej gospodarki. Człowiek wykorzystując środowisko przyrodnicze zaczął je szybko, nieracjonalnie zmieniać, a nawet niszczyć i degradować jego walory. Naruszenie równowagi ekologicznej środowiska przyrodniczego zaczęło wpływać szkodliwie na człowieka i jego gospodarkę do tego stopnia, iż nadszedł czas, aby ustalić metody kształtowania nowej równowagi środowiska, ograniczyć do minimum jego degradację, pogodzić warunki i prawa naturalne ze współczesnymi potrzebami społeczeństwa [Różański S., 1979].

Właściwości środowiska naturalnego są zespolonym układem różnych czynników, takich jak: rzeźba terenu, klimat, gleba, zasoby wodne, roślinność i świat zwierzęcy, stanowiących naturalne bariery lub podnoszące walory osadnicze.

Barierą taką był niewątpliwie klimat. Niskie temperatury, występujące przez większość lub cały rok, ograniczony dopływ promieniowania słonecznego, deficyt lub nadmiar opadów. Elementem utrudniającym rozwój osadnictwa były również małe zasoby wód podziemnych i powierzchniowych, trwałe podtopienie lub przesuszenie terenu. Niezwykle ważnym czynnikiem przyrodniczym wpływającym na osadnictwo w sposób niejednoznaczny była rzeźba terenu. Kontrastowa rzeźba o dużych

deniwelacjach z jednej strony utrudniała rozwój sieci osadniczej, z drugiej zwiększając walory obronne sprzyjała rozwojowi osadnictwa.

Z kolei walory osadnicze podnosiło niewątpliwie występowanie żyznych gleb, łagodny klimat, zasoby surowców, obecność rzek i jezior (korzystne stosunki wodne).

Niewątpliwie warunki środowiska wywierały największy wpływ na osadnictwo i gospodarkę człowieka w czasach prehistorycznych, kiedy to człowiek dostosowywał sposób bytowania do warunków zewnętrznych, nie dysponował bowiem żadnymi metodami ograniczania tego wpływu.

Tereny o korzystnych warunkach przyrodniczych, zapewniające możliwość wytworzenia odpowiedniej ilości pożywienia, stawały się celem wędrówek ludzkich.

Rzeźba terenu w największym zakresie decydowała o wyborze miejsca lokalizacji osad i grodów obronnych. Większość z nich powstawała w trudno dostępnym terenie, na wzniesieniach, stromych skałach, w sąsiedztwie rzek, rozlewisk i podmokłości, czy też na wyspach, otoczonych wodami jezior, starorzeczy, bagien, stanowiących naturalną barierę ochronną i zapewniających izolację od otoczenia.

Ważną rolę odgrywała hydrografia. Za atrakcyjne osadniczo uważane były doliny rzeczne pełniące funkcję naturalnych drogowskazów i brzegi jezior, gdzie powstawały i intensywnie rozwijały się osady i miasta. Naturalne zbiorniki wodne i ciekły były bowiem źródłem wody pitnej, ale także zapewniały osadom bezpieczeństwo. Rola cieków i zbiorników wodnych w sprzężeniu z innymi naturalnymi i sztucznymi członami fortyfikacji warunkowały skuteczną obronę przed najeźdźcami. Bliskość wody i odpowiednie jej rozmieszczenie, utrudniające nieprzyjacielowi bezpośrednie podejście pod gród i atak na wały. Te same walory wód powierzchniowych, a zwłaszcza jeziora lub szerokie rzeki przylegające w dłuższym pasie do grodu, nabierały szczególnego, dodatkowego znaczenia w przypadku przedłużającego się oblężenia. W miejscach gdzie w obrębie wałów nie było źródła, umożliwiały głównie nocą bezpieczne zaopatrywanie mieszkańców grodu w wodę [Olczak J., 1990].

Wszystkie rzeki w swym środkowym i dolnym biegu płynęły szerokimi, rozległymi dolinami, wypełnionymi utworami aluwialnymi, na których rozwinęły się żyzne gleby. I to właśnie one, na równi z dostępnością wody i równinną formą terenu, były głównym czynnikiem warunkującym powstawanie większych niż gdzie indziej skupisk ludności. Żyzne i urodzajne mady rzeczne, zasobne w składniki pokarmowe,

nawet przy minimalnych nakładach na ich uprawę mogły zapewnić odpowiednie warunki egzystencji. Z tego względu najstarsze skupiska ludzkie jak i starożytne cywilizacje powstały na obszarach żyznych gleb, w dogodnym dla rolnictwa klimacie, lub też na obszarach o dużym dopływie promieniowania słonecznego, gdzie niedobór wody mógł być uzupełniany poprzez sztuczne nawadnianie.

Z wielu czynników świat roślin ma poważne znaczenie dla rozważań osadniczych. Na pierwszy plan wysuwa się tutaj rola lasów. Z jednej strony stanowią one przeszkodę w zakładaniu osad i zagospodarowania terenów, nadających się do eksploatacji tylko po wykarczowaniu. Człowiek zmuszony był do zwalczania lasu-początkowo wprawdzie w nieznacznym stopniu. Z chwilą przejścia do osiadłego trybu życia na terenie Polski, uwarunkowanego uprawą roli, karczowanie lasów należało już od początku neolitu do zadań rolniczo gospodarujących grup ludności. Z drugiej strony las dawał człowiekowi surowiec drewniany do budowy domostw, wykonywania narzędzi oraz materiał opałowy. Dostarczał też bezpośrednio pożywienia. Las odgrywał szczególną rolę jako miejsce wypasu bydła. Wybitne znaczenie eksploatacyjne lasu polegało na tym, że przynosił człowiekowi tych odległych czasów dużo więcej korzyści i pomocy, niż w późniejszych epokach historycznych. Użyteczność lasów dla celów gospodarczych była w znacznym stopniu uzależniona od ich struktury, całkowicie zmieniającej się na przestrzeni długiego okresu objętego badaniami osadniczo - archeologicznymi [Jankuhn H., 2004].

Uzasadnianie rozmieszczenia ludności tylko warunkami środowiska przyrodniczego jest oczywistym uproszczeniem, choć miały one niezaprzeczalny wpływ na rozwój osadnictwa. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym wpływ warunków przyrodniczych na osadnictwo malał, a wzrastał wpływ czynników ekonomicznych, technicznych, społecznych, politycznych.

## V. Formy antropogeniczne na terenie woj. podlaskiego

W charakterystyce form antropogenicznych województwa podlaskiego wykorzystano wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru rejestr C – zabytki archeologiczne, udostępniony przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.

W wykazie tym uwzględniono zabytki archeologiczne tj.: grodziska, kurhany, cmentarzyska kurhanowe, cmentarzyska w obstawach kamiennych oraz osady. W niniejszej pracy skupiono się natomiast tylko na powierzchniowych formach terenu, a mianowicie na grodziskach, kurhanach oraz cmentarzyskach kurhanowych.

Przez **grodzisko** rozumie się pozostałość po grodzie albo osadzie obronnej w postaci kolistego (w podstawie), lub wielobocznego wzniesienia, zazwyczaj z zachowanymi śladami wałów drewniano-ziemnych. Na terenie dzisiejszej Polski grody budowane były w dwóch okresach: w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza (czasy kultury łużyckiej i kultury pomorskiej) oraz w okresie wczesnego średniowiecza (od schyłku VI w. n.e.). Na terenie Polski zachowało się około 1500 grodzisk. Grodziska wyróżniają się w terenie w formie widocznego do dziś obrysu wałów lub fosy, albo nasypu w postaci stożka. Najczęściej jako wyłączone spod użytku rolnego są zalesione. Lokalnie często określane są jako *okopy*, *kopce*, *góry* (np. *lisie góry*) lub *szańce* (np. *stare szańce*, *szwedzki szaniec*), zwykle błędnie wiążąc ich funkcjonowanie z okresem późniejszym np. potopem szwedzkim [<http://wikipedia.org>].

Natomiast nazwa **kurhan** pochodzi ze słownictwa Orientu, a jej polskim odpowiednikiem jest określenie kopiec mogilny. Kurhany są to groby o kształcie stożkowego nasypu ziemnego z wewnętrzną konstrukcją krypty pochówkowej drewnianej, kamiennej lub drewniano-kamiennej, pokrytej grubym płaszczem ziemi, w którym znajdował się pochówek szkieletowy lub ciało palny. Rozróżnia się dwa typy kurhanów ziemnych – duże, stojące samotnie oraz małe, występujące po kilka i więcej w jednym miejscu, tworzące **cmentarzyska kurhanowe** [Gil G., 2006].

Każda z wymienionych form wyraźnie zaznacza się w rzeźbie terenu i jest elementem ją modyfikującym. Dlatego właśnie te formy wybrano do charakterystyki.

Elementarna, ilościowo - jakościowa charakterystyka całego zbioru liczącego 184 powierzchniowych zabytków archeologicznych, stanowiąca 73 % wszystkich zabytków archeologicznych (251) w woj. podlaskim, przedstawiona została w w



postaci dwóch map oraz w postaci dwóch tabel [Tab. 2 i 3].

Tabela 1 przedstawia zestawienie porównawcze najstarszych form antropogenicznych występujących w województwie podlaskim oraz w powiecie siemiatyckim. Wśród rozpatrywanych zabytków archeologicznych w województwie podlaskim wyróżniono 50 grodzisk, 66 kurhanów oraz 68 cmentarzysk kurhanowych.

**Tab. 1. Zestawienie zabytków archeologicznych w woj. podlaskim i pow. siemiatyckim**

Lp.	rodzaj	woj. podlaskie	pow. siemiatycki
1	grodziska	50	7
2	kurhany	66	29
3	cm. kurhanowe	68	17
4	<b><u>RAZEM:</u></b>	<b>184</b>	<b>53</b>

Wyeksponowano tutaj i ujęto również w dalszej części niniejszego opracowania powiat siemiatycki. Ze względu na jego charakterystyczne położenie (południową i zachodnią granicę stanowi rzeka Bug), a także uwarunkowania przyrodnicze (Puszcza Mielnicka) i krajobrazowe (Wysoczyzna Drohiczyńska), stanowi on ważny element w rozwoju osadnictwa. Wiąże się z tym obfitość występowania najstarszych form antropogenicznych na tym terenie. Występują tutaj 53 zabytki archeologiczne, co stanowi 29 % wszystkich omawianych zabytków w woj. podlaskim, co przekłada się na 7 grodzisk, 29 kurhanów oraz 17 cmentarzysk kurhanowych.

Natomiast rozmieszczenie form na terenie woj. podlaskiego nie jest przypadkowe. W środkowej części województwa skupiają się one wzdłuż rzeki Narew. Począwszy od okolic Bondar i Narwi, w których występują kurhany i cmentarzyska kurhanowe, poprzez Haćki, Doktorce, Zawyki, Suraż, Tykocin, Wiznę oraz Starą Łomżę, gdzie znajdują się wczesnośredniowieczne grodziska. Dolina Narwi była dogodnym miejscem do rozwoju osadnictwa. Poprzez swoje walory morfologiczne i przyrodnicze stwarzała doskonałe warunki do zasiedlania jej przez ludność, a dodatkowo dzięki możliwości żeglowania i swoim zasobom w postaci wszelkich organizmów w niej żyjących, głównie ryb ułatwia zdobywanie pożywienia.

Kolejna koncentracja najstarszych antropogenicznych form terenu występuje w północnej części województwa, a mianowicie na Pojezierzu Suwalskim. Rozwój osadnictwa i pozostałości form uwarunkowany był obecnością jezior, co miało ogromne znaczenie dla obronności grodów. Podobnie jak w przypadku doliny Narwi znaczenie miała też łatwość zdobywania pożywienia - połowy ryb. Pozostałości, głównie pojaćwieńskich grodów występują w Dzierwanach, Sudawskich, Jeglińcu, Osinkach, Szurpiłach oraz w Posejnelach. W regionie tym są również cmentarzyska kurhanowe zlokalizowane w Filipowie, Osowej i Szwajcarii koło Suwałk.

Wyżej wymienione formy antropogeniczne silnie koncentrują się również w Puszczy Białowieskiej, włączając Białowieski Park Narodowy. Kurhany oraz cmentarzyska kurhanowe są rozmieszczone z całej zachodniej części kompleksu leśnego. Wśród zabytków archeologicznych wyodrębniono 16 kurhanów oraz 21 cmentarzysk kurhanowych, składających się od kilku do kilkunastu kurhanów. Mimo swych niewielkich rozmiarów, łatwo dają się zidentyfikować w środowisku leśnym. Rozmieszczenie stanowisk kurhanowych wykazuje związek z występowaniem w Puszczy lasami grądowymi. Według Falińskiego [*Zabytek archeologiczny i środowisko, 1980*], grąd w warunkach znacznej części niżu europejskiego, a w Puszczy Białowieskiej w szczególności oznacza pewne optimum ekologiczne dla rozwoju osadnictwa i w ogóle materialnej działalności pierwotnych społeczeństw.

Jak już zostało wspomniane we wstępie największe zagęszczenie najstarszych antropogenicznych form terenu wpisanych do rejestru zabytków archeologicznych występuje w pow. siemiatyckim. Osadnictwo wczesnośredniowieczne, bo głównie formy z tego okresu występują na tym obszarze, uwarunkowane było obecnością rzeki Bug i jej rolą jako drogi łączącej poszczególne elementy sieci osadniczej. Nie bez znaczenia oczywiście były też walory obronne. Świadczą o tym formy w postaci grodzisk, usytuowane w dolinie rzeki tj.: w Niemirowie, Mielniku, Drohiczynie oraz Bużyskach.

Natomiast liczne występowanie kurhanów i cmentarzysk kurhanowych na zachód od Siemiatycz, w kierunku Drohiczyna m.in. w Zajęcznikach, Krupicach, Rogawce, Cecelach, Skiwach Dużych, Krasewiczach i Romanówce wiąże się z tym, iż na przełomie XII i XIII wieku biegł tędy szlak handlowy z Magdeburga i Pomorza w stronę Turowa, Kijowa i Halicza.

Pozostałe formy występujące na terenie województwa są rozmieszczone chaotycznie i mają indywidualne uwarunkowania swego powstania.

**Tabela 2. Zabytki archeologiczne w woj. podlaskim**

<b>GRODZISKA</b>			
<b>Lp.</b>	<b>miejsowość</b>	<b>gmina</b>	<b>obiekt</b>
1	<b>Aulakowszczyzna</b>	gm. Korycin	grodzisko wczesnośredniowieczne z XI-XII w. zw. "Góra" lub "Szaniec"
2	<b>Bielsk Podlaski</b>	gm. Bielsk Podlaski	grodzisko wczesnośredniowieczne
3	<b>Bobrówka</b>	gm. Czeremcha	grodzisko wczesnośredniowieczne
4	<b>Brańsk</b>	gm. Brańsk	grodzisko wczesnośredniowieczne
5	<b>Bużyski</b>	gm. Drohiczyn	grodzisko wczesnośredniowieczne
6	<b>Czerwone</b>	gm. Kolno	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Góra"
7	<b>Drohiczyn</b>	gm. Drohiczyn	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Góra Zamkowa"
8	<b>Dzierwany</b>	gm. Wiżajny	grodzisko
9	<b>Grodzisk</b>	gm. Suchowola	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Wał"
10	<b>Grodzisk</b>	gm. Grodzisk	grodzisko
11	<b>Grodziszczany</b>	gm. Dąbrowa Białostocka	relikty grodziska wczesnośredniowiecznego
12	<b>Gródek</b>	gm. Gródek	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Góra Zamkowa"
13	<b>Jegliniec</b>	gm. Szypliszki	grodzisko wczesnośredniowieczne z XI-XIII w.
14	<b>Haćki</b>	gm. Bielsk Podlaski	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Zamek"
15	<b>Klukowicze</b>	gm. Nurzec Stacja	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Krepost”
16	<b>Krasna Wieś</b>	gm. Boćki	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Zamczysko"
17	<b>Krzczkowo</b>	gm. Mońki	grodzisko i osada przygodowa wczesnośredniowieczna
18	<b>Łosośna Wielka</b>	gm. Kuźnica	grodzisko zw. "Góra Zamkowa" lub "Horodiszcze"
19	<b>Mały Płock</b>	gm. loco	grodzisko wczesnośredniowieczne
20	<b>Miejskie Nowiny</b>	gm. Sokółka	grodzisko wczesnośredniowieczne
21	<b>Mielnik</b>	gm. Mielnik	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Góra Zamkowa"
22	<b>Milewszczyzna</b>	gm. Korycin	grodzisko wczesnośredniowieczne
23	<b>Mołoczki</b>	gm. Boćki	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Łysa Góra"

24	Niemirów	gm. Mielnik	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Góra Zamkowa”
25	Niewiarowo	gm. Trzcianne	grodzisko wczesnośredniowieczne
26	Osinki	gm. Jeleniewo	zespół osadniczy: grodzisko i osada z II-VII w. n.e.
27	Paszkowszczyzna	gm. Orla	grodzisko wczesnośredniowieczne
28	Pieńki Okopne	gm. Przytuły	grodzisko wczesnośredniowieczne z XI-XIII w.
29	Poryte Jabłoń	gm. Zambrów	grodzisko wczesnośredniowieczne „Okop”, XII-XIII w.
30	Posejnele	gm. Giby	grodzisko
31	Rajgród	gm. Grajewo	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Góra Zamkowa”, X-XIII w.
32	Rogawka	gm. Siemiatycze	grodzisko wczesnośredniowieczne
33	Sambory	gm. Wizna	grodzisko z XI-XIII w.
34	Stara Łomża	gm. Łomża	grodzisko wczesnośredniowieczne z XI-XIII w.
35	Stawiski	gm. Stawiski	grodzisko
36	Sudawskie	gm. Wiżajny	grodzisko
37	Suraż	gm. Suraż	grodzisko wczesnośredniowieczne
38	Szurpiły	gm. Jeleniewo	grodzisko pradziejowe i wczesnośredniowieczne zw. "Górą Kościelną"
39	Szurpiły	gm. Jeleniewo	grodzisko pradziejowe wczesnośredniowieczne zw. "Czajewszczyzna"
40	Święck Strumiany	gm. Czyżew	grodzisko „OKOP” z XI-XIII w.
41	Truszkі Zalesie	gm. Kolno	grodzisko wczesnośredniowieczne „OKOP”
42	Trzcianka	gm. Janów	grodzisko
43	Tykocin	gm. Tykocin	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Szwedzkie Wały” lub „Zamczysk”
44	Wizna	gm. Wizna	grodzisko zwane „Górą Zamkową” lub „Górą królowej Bony”
45	Wnory Wypychy	gm. Kulesze Kościelne	grodzisko wczesnośredniowieczne
46	Zajączki	gm. Juchnowiec Kościelny	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Zamczysko”
47	Zamczysk	gm. Czarna Białostocka	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Zamek” ("Zielona Góra")
48	Zawyki	gm. Suraż	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Ostrówek"
49	Zbucz	gm. Czyże	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Wały"

50	Żubronajcie	gm. Krasnopol	grodzisko zw. "Góra Różańcowa"
<b>KURHANY</b>			
Lp.	miejsowość	gmina	obiekt
1	Aleksandrowo	gm. Grodzisk	kurhan
2	Baciki Dalsze	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
3	Baciki Dalsze	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
4	Baciki Średnie	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
5	Baciki Średnie	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
6	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	kurhan
7	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	kurhan
8	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	kurhan
9	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 369)	kurhan
10	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 314)	kurhan
11	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	kurhan
12	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 340)	kurhan
13	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 369)	kurhan
14	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 285)	kurhan
15	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 374)	kurhan
16	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 319)	kurhan
17	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 319)	kurhan
18	Brzozowo Korabie	gm. Poświętne	kurhan
19	Brzozowo Korabie	gm. Poświętne	kurhan
20	Cecele	gm. Siemiatycze	kurhan
21	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan
22	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny
23	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny
24	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny

25	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny
26	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny
27	<b>Dmochy Rodzonki</b>	gm. Czyżew	kurhan z III w
28	<b>Dmochy Rodzonki</b>	gm. Czyżew	kurhan z III-IV w
29	<b>Dmochy Rodzonki</b>	gm. Czyżew	kurhan z III w p.n.e.
30	<b>Doktorce</b>	gm. Suraż	kurhan wczesnośredniowieczny
31	<b>Doktorce</b>	gm. Suraż	kurhan wczesnośredniowieczny
32	<b>Drohiczyn</b>	gm. Drohiczyn	kurhan
33	<b>Dzierwany</b>	gm. Wiżajny	2 kurhany
34	<b>Gruzka</b>	gm. Kleszczele	kurhan
35	<b>Haćki</b>	gm. Bielsk Podlaski	kurhan zw. "Łysa Góra"
36	<b>Kamień</b>	gm. Czyże	kurhan
37	<b>Końy</b>	gm. Czyże	kurhan
38	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk	kurhan
39	<b>Krasewicze Stare</b>	gm. Siemiatycze	kurhan
40	<b>Krupice</b>	gm. Siemiatycze	kurhan
41	<b>Krupice</b>	gm. Siemiatycze	kurhan
42	<b>Kulesze Chobotki</b>	gm. Krypno	kurhan
43	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny
44	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny
45	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny
46	<b>Łempice Kol.</b>	gm. Ciechanowiec	kurhan
47	<b>Łosinka</b>	gm. Narew	kurhan
48	<b>Milejczyce</b>	gm. Milejczyce	kurhan
49	<b>Miodusy Pokrzywne</b>	gm. Perlejewo	kurhan
50	<b>Okopy</b>	gm. Suchowola	kurhan
51	<b>Osmola</b>	gm. Dziadkowice	kurhan

52	Planty	gm. Michałowo	kurhan wczesnośredniowieczny
53	Puszcza Białowieska	gm. Narewka	kurhan
54	Puszcza Białowieska	gm. Narewka	kurhan
55	Puszcza Białowieska	gm. Narewka	kurhan
56	Puszcza Białowieska	gm. Hajnówka	kurhan wczesnośredniowieczny
57	Rogawka	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
58	Romanówka	gm. Siemiatycze	kurhan
59	Rostoły	gm. Juchnowiec Kościelny	kurhan
60	Siemiatycze	gm. Siemiatycze	kurhan
61	Skiwy Duże	gm. Siemiatycze	kurhan
62	Słowiczyn	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
63	Słowiczyn	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny
64	Śledzie	gm. Zambrów	kurhan
65	Śnieżki	gm. Boćki uroczysko "Piotrowszczyzna")	3 kurhany
66	Średzińskie	gm. Suraz	kurhan zw. "Góry"
<b>CMENTARZYSKA KURHANOWE</b>			
Lp.	miejsowość	gmina	obiekt
1	Aleksandrowo	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe
2	Antonin	gm. Ciechanowiec	cmentarzysko kurhanowe z III-IV w.
3	Białki	gm. Narew	cmentarzysko kurhanowe zw. „Tatarka” lub „Kopiec tatarski”
4	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
5	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
6	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
7	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 398)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
8	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 369)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
9	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 369)	cmentarzysko kurhanowe /6 kurhanów/
10	Białowieski PN	gm. Białowieża (oddział 340)	cmentarzysko kurhanowe /4 kurhany/



11	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 340)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
12	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 314)	cmentarzysko kurhanowe /14 kurhanów/
13	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 314)	cmentarzysko kurhanowe /3 kurhany/
14	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 284)	cmentarzysko kurhanowe /9 kurhanów/
15	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 284)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
16	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 284)	cmentarzysko kurhanowe /4 kurhany/
17	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 314/340)	cmentarzysko kurhanowe /5 kurhanów/
18	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 256)	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
19	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 257)	cmentarzysko kurhanowe
20	<b>Białowiecki PN</b>	gm. Białowieża (oddział 369)	cmentarzysko kurhanowe /6 kurhanów/
21	<b>Cecele</b>	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe
22	<b>Czarna Cerkiewna</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/ zw. "Cerkwisko"
23	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe
24	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe
25	<b>Doktorce</b>	gm. Suraż	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
26	<b>Doktorce</b>	gm. Suraż	cmentarzysko kurhanowe /5 kurhanów/
27	<b>Garbaś</b>	gm. Filipów	cmentarzysko kurhanowe
28	<b>Garbaś</b>	gm. Filipów	cmentarzysko kurhanowe
29	<b>Grabowiec</b>	gm. Bielsk Podlaski, oddział 76 B uroczysko Malesze	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
30	<b>Grochy Stare</b>	gm. Poświętne	cmentarzysko kurhanowe
31	<b>Grochy Stare</b>	gm. Poświętne	cmentarzysko kurhanowe
32	<b>Jamiołki Kowale</b>	gm. Sokoły	cmentarzysko kurhanowe
33	<b>Jasionowa Dolina</b>	gm. Janów	cmentarzysko kurhanowe
34	<b>Jasionówka</b>	gm. Jasionówka	cmentarzysko kurhanowe
35	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk uroczysko "Olendy" - oddział 94B	cmentarzysko kurhanowe
36	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk uroczysko "Olendy" - oddział 94B	cmentarzysko kurhanowe
37	<b>Koźliki</b>	gm. Zabłudów	cmentarzysko kurhanowe

38	Krupice	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe
39	Krynki Sobole	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe
40	Kumiałka	gm. Janów	cmentarzysko kurhanowe /15 kurhanów/
41	Kumiałka	gm. Janów	cmentarzysko kurhanowe /10 kurhanów/
42	Lisowo Janówek	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe
43	Lisowo Janówek	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /11 kurhanów/
44	Łosinka	gm. Narew	cmentarzysko kurhanowe /5 kurhanów/
45	Łużany	gm. Gródek	cmentarzysko kurhanowe /21 kurhanów/
46	Makarki	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe
47	Miłkowice Maćki	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe
48	Osowa	gm. Suwałki	cmentarzysko kurhanowe
49	Planty	gm. Michałowo	cmentarzysko kurhanowe
50	Puszcza Białowieska	gm.. Hajnówka uroczysko „Szczekotowo”	cmentarzysko kurhanowe
51	Puszcza Białowieska	gm.. Hajnówka uroczysko „Szczekotowo”	cmentarzysko kurhanowe
52	Puszcza Białowieska	gm.. Hajnówka uroczysko „Szczekotowo”	cmentarzysko kurhanowe
53	Puszcza Białowieska	gm.. Hajnówka uroczysko „Szczekotowo”	cmentarzysko kurhanowe
54	Romanówka	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
55	Sady	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
56	Sady	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
57	Smarklice	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe
58	Szpaki	gm. Wyszki	cmentarzysko kurhanowe
59	Szwajcaria	gm. Suwałki	cmentarzysko kurhanowe
60	Świsłoczany	gm. Gródek	cmentarzysko kurhanowe
61	Teolin	gm. Janów	cmentarzysko kurhanowe
62	Uśnik Kolonia	gm. Śniadowo	cmentarzysko kurhanowe
63	Waśki	gm. Narew	cmentarzysko kurhanowe /6 kurhanów/
64	Zajęczniki	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe

65	Załuskie Kościelne	gm. Brańsk	cmentarzysko kurhanowe /14 kurhanów/
66	Zawyki	gm. Suraż	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/
67	Zawyki	gm. Suraż	cmentarzysko kurhanowe /8 kurhanów/
68	Zbucz	gm. Czyże	cmentarzysko kurhanowe /11 kurhanów/

Tabela 3. Zabytki archeologiczne w pow. siemiatyckim

GRODZISKA					
Lp.	miejsowość	gmina	obiekt	nr st.	nr rejestru
1	Bużyski	gm. Drohiczyn	grodzisko wczesnośredniowieczne	1	C-23
2	Drohiczyn	gm. Drohiczyn	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. "Góra Zamkowa"	2	C-26
3	Grodzisk	gm. Grodzisk	grodzisko	1	68/A
4	Klukowicze	gm. Nurzec Stacja	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Krepost”	1	C-21
5	Mielnik	gm. Mielnik	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Góra Zamkowa”	1	C-29
6	Niemirów	gm. Mielnik	grodzisko wczesnośredniowieczne zw. „Góra Zamkowa”	1	C-22
7	Rogawka	gm. Siemiatycze	grodzisko wczesnośredniowieczne	2	C-85
KURHANY					
Lp.	miejsowość	gmina	obiekt	nr st.	nr rejestru
1	Aleksandrowo	gm. Grodzisk	kurhan	3	212/A
2	Baciki Dalsze	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	1	256/A
3	Baciki Dalsze	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	2	255/A
4	Baciki Średnie	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	1	259/A
5	Baciki Średnie	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	2	260/A
6	Cecele	gm. Siemiatycze	kurhan	4	37/A
7	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan	4	80/A
8	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny	6	83/A
9	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny	7	204/A
10	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny	8	73/A
11	Czarna Wielka	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny	9	261/A

12	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	kurhan wczesnośredniowieczny	11	262/A
13	<b>Drohiczyn</b>	gm. Drohiczyn	kurhan	17	236/A
14	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk	kurhan	3	208/A
15	<b>Krasewicze Stare</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	1	222/A
16	<b>Krupice</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	3A	62/A
17	<b>Krupice</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	3B	63/A
18	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny	1	194/A
19	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny	2	206/A
20	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	kurhan wczesnośredniowieczny	4	214/A
21	<b>Milejczyce</b>	gm. Milejczyce	kurhan	1	210/A
22	<b>Miodusy Pokrzywne</b>	gm. Perlejewo	kurhan	-	199/A
23	<b>Osmola</b>	gm. Dziadkowice	kurhan	1	221/A
24	<b>Rogawka</b>	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	3	245/A
25	<b>Romanówka</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	2	211/A
26	<b>Siemiatycze</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	1	C-49
27	<b>Skiwy Duże</b>	gm. Siemiatycze	kurhan	1	107/A
28	<b>Słowiczyn</b>	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	1	252/A
29	<b>Słowiczyn</b>	gm. Siemiatycze	kurhan wczesnośredniowieczny	2	253/A

**CMENTARZYSKA KURHANOWE**

Lp.	miejsowość	gmina	obiekt	nr st.	nr rejestru
1	<b>Aleksandrowo</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe	1	213/A
2	<b>Cecele</b>	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe	3	38/A
3	<b>Czarna Cerkiewna</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/ zw. "Cerkwisko"	1	101/A
4	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe	2	72
5	<b>Czarna Wielka</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe	5	81
6	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk uroczysko "Olendy" oddział 94B	cmentarzysko kurhanowe	1	169/A
7	<b>Koryciny</b>	gm. Grodzisk uroczysko "Olendy" oddział 94B	cmentarzysko kurhanowe	2	170/A

8	<b>Krupice</b>	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe	3	65/A
9	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe	3	215/A
10	<b>Lisowo Janówek</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /11 kurhanów/	5	217/A
11	<b>Makarki</b>	gm. Grodzisk	cmentarzysko kurhanowe	1	84/A
12	<b>Miłkowice Maćki</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe	2	216/A
13	<b>Romanówka</b>	gm. Siemiatycze	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/	1	257/A
14	<b>Sady</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/	2	105/A
15	<b>Sady</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe /2 kurhany/	3	237/A
16	<b>Smarklice</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe	1	264/A
17	<b>Zajęczniki</b>	gm. Drohiczyn	cmentarzysko kurhanowe	1	100/A

## VI. Ochrona najstarszych form antropogenicznych

Formy antropogeniczne w tym te najstarsze nie tylko same w sobie są elementem modyfikującym rzeźbę terenu, a tym samym krajobraz, ale również poddawane są działaniu człowieka, które mogą prowadzić do ich zmiany lub nawet ich zniszczeniu. Dlatego rozdział ten poświęcono wpływowi człowieka na najstarsze formy antropogeniczne oraz jego działaniom poświęconym ochronie najstarszych form antropogenicznych.

Myśl o zachowaniu równowagi w przyrodzie i piękna krajobrazu propagowano już w dobie romantyzmu, podkreślając znaczenie ojczyściej przyrody w wychowaniu. Do niedawna jeszcze w większości ustawodawstw europejskich, a także i w Polsce ochrona piękna i charakteru krajobrazu oraz miejsc krajobrazowych uważane były za należące raczej do dziedziny ochrony przyrody. Dopiero pod koniec lat 80 - tych zwrócono uwagę na konieczność ochrony środowiska człowieka. Spowodowało to rozpowszechnienie się pojęcia dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Zagrożenie piękna i charakteru krajobrazu, wynikające z objęcia uprawą nowych olbrzymich obszarów, związanego z żywiołową urbanizacją z wielkimi robotami inwestycyjnymi wielu regionów pociąga za sobą reperkusje nie tylko w stosunku do krajobrazów i miejsc krajobrazowych, ale także do wartości kulturowych i naukowych z tym związanych [*Zabytek archeologiczny i środowisko, 1980*].

Możemy z całą odpowiedzialnością odnieść powyższe stwierdzenie do naszych obiektów tj. grodzisk, kurhanów i cmentarzysk kurhanowych jako elementów zagospodarowania historycznego przestrzeni i dlatego winnych podlegać tym samym prawidłom w zagospodarowaniu otoczenia co zabytki architektury.

Dziedzictwo archeologiczne ma ogromne znaczenie dla wszystkich mieszkańców Ziemi, gdyż stanowi ono źródło tożsamości kulturowej i związków z danym miejscem lub regionem. Odkrywając i badając w interesie ogólnospołecznym spuściznę odległej przeszłości archeolodzy chronią ją przed zniszczeniem i zapomnieniem.

Krajobraz kulturowy przechowuje świadectwo działalności jego dawnych mieszkańców, dlatego jest znakiem tożsamości danego regionu. Polityka regionalna, która uwzględni tę zasadę i rozsądne planowanie przestrzenne stwarzają również szansę na promocję, a co za tym idzie, rozwój turystyki. Coraz popularniejsza staje

się turystyka kulturowa, zwiedzanie wartościowych obiektów i miast, docenianych jako dziedzictwo kulturowe.

Jako podstawowe znaczenie w krajobrazie omawianych obiektów wymienić należy ich wartość estetyczną oraz historyczną. Pod względem estetycznym w większości badanych obiektów regularny kształt, wyeksponowane położenie w stosunku do rzeźby terenu, wkomponowane w naturalny przyrodniczy układ sprawiają, że owe miejsca są doskonałymi miejscami wypoczynku.

Pod względem historycznym olbrzymie znaczenie ma bogata przeszłość tych obiektów poprzez pogodzenie funkcji wypoczynku z potrzebą ochrony dóbr kulturowych możemy uzyskać efekt rewaloryzacji relikwów dawnych kultur i wciągnięcia ich w orbitę współczesnych zainteresowań. Obiekty takie staną się ciekawymi dla wiążącego poznanie z wypoczynkiem. To może być decydującą przyczyną, dla której należałoby pomyśleć o podjęciu poczynań mających na celu zagospodarowanie turystyczne obszarów chronionych.

Walory turystyczne, na które składają się specyficzne cechy i elementy środowiska naturalnego oraz przejawy działalności człowieka są w odniesieniu do omawianych obiektów na różnym poziomie. Niektóre kurhany oraz cmentarzyska kurhanowe przez swoją wielkość nie mogą uchodzić za formy bogate turystycznie. Taka sytuacja ma miejsce np. w przypadku kurhanów w Cecelach i Rogawce i cmentarzysk kurhanowych w Romanówce i Zajęcznikach. Inaczej ma się sprawa z grodziskami, których usytuowanie i wielkość powodują, że stają się wizytówką turystyczną regionu i pełnią szereg funkcji z nią związanych. Przykładem takiej sytuacji są grodziska w Mielniku i Drohiczyńcu, a z innych części województwa podlaskiego np. grodzisko z Surażu, Wiźnie i Starej Łomży.

Jeszcze trudniejszym okazuje się dokonanie oceny atrakcyjności turystycznej danych obiektów, gdyż oprócz wartości waloru samego obiektu, rozpatruje się stan jego zagospodarowania (przystosowania) turystycznego oraz wpływ czynnika dostępności komunikacyjnej.

Grodziska i kurhany mają przede wszystkim wartość poznawczą i dydaktyczną - wychowawczą. Stanowią one najbardziej pogładową ilustrację wiadomości z zakresu osadnictwa, kultur zasiedlających dany teren. Poza tym pełnią one funkcje naukowe, dokumentacyjne i ochronne. Takie malowniczo położone miejsca wypoczynku, znakomite punkty widokowe, atrakcyjne elementy przyrody i krajobrazu kulturowego mogą stanowić także miejsce kontemplacji. W świetle powyższych



rozważań niezwykle istotna staje się sprawa ochrony i zachowania grodzisk, kurhanów, cmentarzysk kurhanowych oraz obiektów temu podobnych.

Jednocześnie należy pamiętać, że człowiek poprzez swoją gospodarkę, użytkowanie oddziałuje na ukształtowanie powierzchni Ziemi. Oczywiście wpływ ten w porównaniu za zmianami wywołanymi siłami przyrody jest niewielkie. Człowiek nie uformował pasm górskich ani nie doprowadził do ich zrównania. Jednak wykazuje się niezwykłą umiejętnością świadomego oddziaływania na otaczające go środowisko naturalne. Porównując krótki czas aktywności antropogenicznej z trwaniem procesów naturalnych, trzeba stwierdzić, że człowiek stał się potężnym czynnikiem rzeźbotwórczym. Jego wpływ na rozwój rzeźby miał i nadal ma charakter bezpośredni i pośredni. Może zatem mieć z jednej strony charakter działań żywiołowych, nieświadomych, bądź źle zaplanowanych, prowadzących do szkodliwych czy wręcz katastrofalnych skutków, a z drugiej – przedsięwzięć starannie przemyślanych. Obecnie w krajach o racjonalnej gospodarce planowane zmiany w środowisku przyrodniczym poprzedzone są oszacowaniem wpływu zmian na środowisko. Ważna jest świadomość tego, że każda zmiana w środowisku powoduje zachwianie równowagi, do której dąży natura.

Stopień antropogenicznych przekształceń krajobrazu w ciągu wielu stuleci analizuje wielu autorów. Małachowicz [1988] określa występowanie krajobrazu kulturowego obejmującego szeroki zakres form (od rozległych pól uprawnych do zespołów urbanistycznych i przemysłowych) i objętego różnymi działaniami kształtującymi go w celu nadania estetycznego i harmonijnego wyglądu fragmentom zdegradowanym oraz utrzymania ładu we fragmentach harmonijnych. Niektóre jego elementy zawierające historyczne wartości kulturowe, a do takich należą badane obiekty muszą być objęte szczególną formą ochrony i zabiegami rewaloryzacyjnymi, ze względu na ich wielkie znaczenie dla kultury narodowej. Szafrowski [1984] zaś podaje, że na otaczające nas krajobrazy kulturowe składają się elementy gospodarczej działalności człowieka w postaci upraw rolnych oraz eksploatacji zasobów przyrodniczych, elementy kulturalnej działalności człowieka w postaci dzieł cywilizacji, kultury i techniki. Sugeruje on jednocześnie włączenie w ich granice elementów naturalnych z zachodzącymi w ich obrębie procesami i współzależnościami, a nawet samego człowieka z jego kulturą, która w sposób istotny decyduje o stosunku do środowiska przyrodniczo-geograficznego.

Na krajobraz kulturowy składa się, więc przekształcone otoczenie (przyroda)

oraz dzieła rąk (kultura materialna) i umysłu (duchowa). Ograniczając pojęcie tylko do materialnej (przyrodniczej i kulturowej) części tego środowiska, najszerszą jego podstawą mieszczącą w sobie wszystkie inne formy jest krajobraz będący fizjonomią środowiska. Krajobraz ten ulega przemianom ciągłym, jednakże ze względu na zawarte w nim nieprzemijające wartości i ich znaczenie dla człowieka, wszelkie jego formy wymagają zainteresowania i ochrony [Małachowicz E., 1988].

W ochronie krajobrazu kulturowego, a w tym przypadku zabytków archeologicznych przed erozją lub zniszczeniem stosowanych jest wiele pojęć, z których najważniejszym jest „konserwacja”, zaś urzędnicy odpowiedzialni, za ochronę, zarówno na szczeblu lokalnym jak i rządowym, noszą tytuł „konserwatora”.

Termin konserwacja jest definiowany jako ciąg czynności technicznych i naukowych, których zadaniem jest zabezpieczyć dobra kultury przed zniszczeniem tak, aby zachowały one swe różnorakie wartości (historyczną, naukową, artystyczną) przez jak najdłuższy czas. Ochrona dóbr kultury polega na ich ochronie przed zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, utratą lub wywiezieniem za granicę, zapewniając im warunki dla ciągłego przetrwania, na opracowywaniu dokumentacji naukowej, katalogów oraz rejestrów, a także na ich konserwacji i restauracji.

W przeszłości, automatyczną reakcją środowiska archeologicznego na grożące niebezpieczeństwo zniszczenia zabytków archeologicznych były wykopaliska ratunkowe, które miały na celu zdobycia pełnej dokumentacji o danym obiekcie, w sytuacji, w której zostałby zniszczony. Zatem „zachowanie przez dokumentację” stanowiło ostateczną formę zachowania danych na badanym obiekcie, ostateczna, ponieważ procesu jej powstawania nie da się powtórzyć, a dokumentacja obiektów wykonana kilkadziesiąt lat temu, dzisiaj uważana jest za niedoskonałą. W związku z tym nowoczesne podejście do konserwacji polega na odejściu od etyki „ratunkowej” do tak zwanej konserwacji zachowawczej (preventative conservation), która kładzie nacisk na zachowanie pozostałości archeologicznych in situ, to znaczy na pozostawieniu, wszędzie tam gdzie to jest możliwe, zabytków archeologicznych nienaruszonych poprzez taką zmianę planów rozwojowych, aby powodowały one minimum zakłóceń wśród pozostałości archeologicznych [Barford P.M., 2002].

Dzisiaj ideałem jest więc pozostawienie stanowiska archeologicznego nietkniętego przez nowoczesne przemiany cywilizacyjne związane z zagospodarowaniem ziemi. Zasadniczym powodem tej zmiany jest uznanie

argumentu, że "zachowanie poprzez dokumentowanie" w żadnym wypadku nie może stanowić substytutu zachowania samego obiektu. Proces ten stwarza również liczne problemy związane z magazynowaniem ogromnych ilości znalezisk i dokumentacji [Barford P.M., 2002].

Dodatkową formą ochronną dla zbytków archeologicznych jest wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej w planach zagospodarowania przestrzennego. Pilną potrzebą jest też skomputeryzowanie uzyskanych danych i stworzenie regionalnych i centralnych banków danych o stanowiskach archeologicznych. Te bazy danych powinny być powiązane z systemem informacji przestrzennej i prezentowane na mapach, co pozwoli centralnym i regionalnym instytucjom planistycznym uwzględniać potrzeby ochrony zabytków w swoich działaniach [Kobyliński Z., 1997].

Konieczna jest również intensywna, ale przemyślana popularyzacja archeologii w szerokich kręgach społeczeństwa i uświadamianie całemu społeczeństwu znaczenia zachowania dziedzictwa archeologicznego, jako wspólnej własności całej ludzkości.

## PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Województwo podlaskie to region o wyjątkowych walorach przyrodniczych. O uroku i turystycznej atrakcyjności województwa podlaskiego, w tym i powiatu siemiatyckiego decyduje jednak specyficzny krajobraz kulturowy będący dowodem na to, że człowiek może tworzyć obiekty pozostające w harmonii z pierwotną przyrodą.

Jednym z bardziej interesujących elementów środowiska jest rzeźba terenu. Utworzona głównie w efekcie działalności lądolodów i wód roztopowych zlodowacenia Wisły i Warty, charakteryzuje się znacznymi deniwelacjami, lokalnie przekraczającymi 100 m i dużą różnorodnością form. W naturalnym krajobrazie wyróżniają się formy antropogeniczne. Liczba tych form, ich wielkość i charakter oraz rozmieszczenie w przestrzeni zmieniają się w czasie.

W pracy podjęto zagadnienie najstarszych form antropogenicznych. Są to grodziska, kurhany i cmentarzyska kurhanowe.

Grodziska stanowią formy najbardziej wyróżniające się w rzeźbie terenu. Na obszarze woj. podlaskiego występuje ich 50 jako zabytki archeologiczne. Najczęściej pozostałością po dawnych osadach obronnych są pierścienie wałów ziemnych i kamienno – ziemnych mające owalny niekiedy kolisty. Wysokość wałów bywa różna od 1 do 3 m.

Grodziska zajmują najczęściej dobrze eksponowane miejsca w terenie. Największa liczba grodzisk znajduje się na izolowanych wzniesieniach kemowych lub morenowych. Dużą grupą tych form położona jest na krawędziach wysoczyzn i zboczach dolin, głównie doliny Bugu i Narwi.

Grodziska na terenie woj. podlaskiego, powstawały głównie pod koniec epoki żelaza, we wczesnym średniowieczu. Ich powstanie związane było z osadnictwem mazowieckim od zachodu (Suraż, Wizna), ruskim od południowego – wschodu (Drohiczyn, Mielnik) i jaćwieskim od północy (Szurpiły, Sudawskie).

Kurhany stanowią często bardzo wyraziste formy w terenie. Najczęściej są to kopce o wysokości do 4 m (Aleksandrowo, Cecele).

Mniej zaznaczają się w rzeźbie cmentarzyska kurhanowe. Drobniejsze formy występujące w większych lub mniejszych grupach mogą istnieć przez lata niezauważone. Przypominają niekiedy formy naturalne np. futury. Regularne ich kształty i budowa pozwalają wyodrębnić je jako formy antropogeniczne.

Niewątpliwie warunki środowiska wywierały największy wpływ na osadnictwo i gospodarkę człowieka w czasach prehistorycznych, kiedy to człowiek dostosowywał sposób bytowania do warunków zewnętrznych.

Rzeźba terenu w największym stopniu decydowała o wyborze miejsca lokalizacji osad i grodów obronnych. Większość z nich powstawała w trudno dostępnym terenie, na wzniesieniach, stromych, izolowanych, w sąsiedztwie rzek, rozlewisk i podmokłości, czy też na wyspach, otoczonych wodami jezior, starorzeczy, bagien, stanowiących naturalną barierę ochronną i zapewniających izolację od otoczenia.

Dodatkowo doliny rzeczne pełniły funkcję naturalnych drogowskazów gdzie powstawały i intensywnie rozwijały się osady i miasta. Naturalne zbiorniki wodne i cieki były także źródłem wody pitnej, ale także zapewniały osadom bezpieczeństwo. Bliskość wody i odpowiednie jej rozmieszczenie, utrudniające nieprzyjacielowi bezpośrednie podejście pod gród i atak na wały.

Z wielu czynników świat roślin ma poważne znaczenie dla rozważań osadniczych. Na pierwszy plan wysuwają się tutaj dzieje lasów. Z jednej strony stanowią one przeszkodę w zakładaniu osad i zagospodarowania terenów, nadających się do eksploatacji tylko po wykarczowaniu. Z drugiej strony las dawał człowiekowi surowiec drewniany do budowy domostw, wykonywania narzędzi oraz materiał opałowy.

Uzasadnianie rozmieszczenia ludności tylko warunkami środowiska przyrodniczego jest oczywistym uproszczeniem, choć miały one niezaprzeczalny wpływ na rozwój osadnictwa. Wraz z rozwojem cywilizacyjnym ich udział malał, a wzrastał wpływ czynników ekonomicznych, technicznych, społecznych, politycznych. Nie byłby on jednak możliwy bez refleksji nad relacją między człowiekiem a światem przyrody.

Człowiek oddziałuje na powierzchnię Ziemi i poprzez swoje działanie niszczy formy antropogeniczne. Jego wpływ na rzeźbę terenu wynika często z działań nieświadomych, bądź źle zaplanowanych, prowadzących do szkodliwych czy wręcz katastrofalnych skutków.

Dlatego należy stosownie chronić krajobraz kulturowy przed dalszym zniszczeniem, uszkodzeniem, dewastacją, utratą, zapewniając im warunki dla ciągłego przetrwania, na opracowywaniu dokumentacji naukowej, katalogów oraz rejestrów, a najważniejszym środkiem służącym do tego celu jest konserwacja, która

poprzez czynności techniczne i naukowe powoduje iż chronione obiekty zachowają swe wartości historyczne, naukowe i artystyczne.

## LITERATURA

1. BARFORD P.M., 2002. *Konserwacja dziedzictwa archeologicznego w Polsce: niektóre aktualne kwestie (część I)*. Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki vol. 13, Wydawnictwo Konserwatorów Dzieł Sztuki, Łódź.
2. *Dziennik Ustaw z dnia 17 września 2003 r. USTAWA z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.
3. GAŚSOWSKI J., 1985. *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski*. PWN, Warszawa.
4. GIL G., 2006. *Kopce w krajobrazie kulturowym Polski*. Wydawnictwo DjaF, Kraków.
5. JANKUHN H., 2004. *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*. Wydawnictwo PTPN, Poznań.
6. JASZCZAK A., MŁYNARCZYK K., 2006. *Obszary i obiekty kulturowe w krajobrazie rolniczym. W: Krajobraz kształtowany przez kulturę rolną*. Wyd. UWM, Olsztyn.
7. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA M., 1977. *Geografia osadnictwa*. PWN, Warszawa.
8. KMIĘCIŃSKI J., 1989. *Pradzieje ziem polskich*. PWN, Warszawa - Łódź.
9. KOBYLIŃSKI Z., 1997. *Aktualne zagrożenia dziedzictwa archeologicznego w Polsce*. Materiały z konferencji ogólnopolskiej, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań.
10. KOŚCIELECKI P., 2002. *Wiedza, pamięć a wartości dziedzictwa archeologicznego*. IV Międzynarodowa Sesja Studentów Archeologii "Wiara, pamięć i archeologia", Obrzycko.
11. MAŁACHOWICZ E., 1988. *Ochrona środowiska kulturowego, T. I*. PWN, Warszawa.
12. MARCISZEWSKI R., 2004. Archeologiczne badania ratownicze w programie budowy autostrad. „Archeologia żywa” nr 1-2, Warszawa.
13. OLCZAK J., 1990. *Formy osadnictwa na Pojezierzu Zachodniopomorskim we wczesnym średniowieczu*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

14. PIETKIEWICZ S., 1963. *Podstawy fizjograficzne województwa białostockiego*. IG PAN. Konferencja poświęcona sprawom rozwoju woj. białostockiego. Białystok.
15. RÓŻAŃSKI S., 1979. *Osadnictwo a środowisko*. PWN, Warszawa.
16. STARKEL L., 1999. *Geografia Polski środowisko przyrodnicze*. PWN, Warszawa.
17. SZTAFROWSKI M., 1984. *Architektura w krajobrazie*. Wyd. Politechniki Gdańskiej, Gdańsk
18. *Zabytek archeologiczny i środowisko*, 1980. PWN, Warszawa.